

ТЫПАЛОГІЯ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ АБАЗНАЧЭННЯ ЭМОЦЫЙ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Уступныя заўвагі. У лексічным корпусе сучаснай беларускай мовы эмоцыі па-рознаму прадстаўлены ў семантычнай структуры слова, на падставе чаго мэтазгодна вылучаюцца дзве групы лексічных адзінак: першая аб'ядноўвае словы, што называюць эмоцыі, другая – што іх выражаюць. Такі падзел заснаваны на функцыянальна-семантычных асаблівасцях кожнай з лексічных груп.

Лексіка, якая называе эмоцыі (лексіка эмоцый). Да гэтай групы адносяцца словы, якія называюць эмоцыі, пачуцці чалавека ці працэсы іх перажывання як факты псіхікі, а значыць, выконваюць толькі намінацыйную функцыю: эмоцыі як псіхічныя з'явы атрымліваюць назвы лексічнымі сродкамі мовы. Перадусім да лексікі эмоцый адносяцца назоўнікі-найменні эмоцый, пачуццяў, перажыванняў, іх праяўленняў, эмацыянальных станаў і адносінаў, напр.: *абурэнне, агіда, гнеў, гора, гордасць, жах, задавальненне, засмучэнне, здзіўленне, каханне, кпіны, крыўда, недаўменне, нянавісць, няшчасце, патоля, плач, прыкрасць, радасць, роспач, смех, сорам, страх, сум, трывога, шчасце* і інш. Логіка-прадметнае значэнне гэтых слоў – паняцце пра эмоцыі, бо “эмоцыя, названая ў такіх словах, на ўзроўні рэалізацыі абазначае не непасрэднае пачуццё, а толькі лагічную думку пра яго” [Шаховский 1987, с. 93]. Да гэтай жа групы адносяцца таксама дзеясловы, якія абазначаюць эмацыянальныя станы чалавека (*здзіўляцца, радавацца, сумаваць*), адносіны да іншых (*злавацца, кахаць, ненавідзець, спачуваць, хвалявацца*), знешнія праявы эмоцый, пачуццяў (*плакаць, смяцца*) і інш.; прыметнікі, якія абазначаюць псіхічныя станы асобы, напр.: *горды, злы, незадаволены, радасны, самотны* і інш.; прыслоўі, якія называюць эмацыянальныя прыметы розных дзеянняў, напр.: *весела* <смяцца>, *няшчотна* <паглядаць>, *сумна* <гаварыць> і інш.; прэдыкатывы, якія абазначаюць эмацыянальны стан чалавека, напр.: *брыдка, боязна, шкада* і інш.; спалучэнні назоўніка-намінацыва эмоцыі з прыназоўнікамі кшталту з *жахам, з любоўю, з нянавісцю, на жаль, не без іроніі, у роспачы* і інш. З'яўляючыся паняццёвымі абазначэннямі псіхічных з'яў, такія лексемы “рэпрэзенту-

уюць у канкрэтным моўным акце эмоцыі як з’явы аб’ектыўна дадзеныя і не выражаюць суб’ектыўных адносінаў моўцы” [Лукьянова 1986, с. 28]. Раствлумачыць значэнне кожнага з гэтых слоў можна пры дапамозе мадэлі “паняцце пра пачуццё + канкрэтнае найменне пачуцця”, што знайшло сваё адлюстраванне ў слоўнікавых дэфініцыях, напр.: *радасць* – ‘вясёлае пачуццё, адчуванне вялікага душэўнага задавальнення’ [ТСБЛМ, с. 532], *страх* – ‘пачуццё і стан вельмі моцнага спалоху’ [ТСБЛМ, с. 629], *хвалявацца* – ‘перажываць хваляванне, знаходзіцца ў трывожным стане’ [ТСБЛМ, с. 270]; *сумны* – ‘які адчувае сум, смутак’ [ТСБЛМ, с. 636]. Значыць, у семантычнай структуры такіх слоў вылучаецца *сема ‘эмоцыя’* (*сема ‘пачуццё’*), якая з’яўляецца *ідэнтыфікатарам* таго, што тое ці іншае слова выкарыстоўваецца для называння эмацыянальнага стану, і прэзентуецца словамі абагульненай семантыкі кшталту *эмоцыя, пачуццё, стан, адчуваць, перажываць, быць у стане, станавіцца* і пад., а таксама *семны канкрэтызатар*, які замяшчаецца словамі-назвамі эмоцый кшталту *задавальненне, здзіўленне, радасць, страх* і г. д. Фарміруючы паняцце пра эмоцыі як факты псіхікі, *сема ‘эмоцыя’* і яе канкрэтызатар выступаюць сігніфікатыўнымі кампанентамі значэння. Семныя канкрэтызатары выконваюць класіфікацыйна-намінатыўную функцыю: у лексічнай сістэме мовы “яны прадстаўляюць сістэму эмоцый так, як яна склалася ў жыцці чалавецтва і як яна ўсведамляецца чалавецтвам на пэўным этапе яго існавання” [Бабенка 1989, с. 26]. Гэтыя семантычныя кампаненты адлюстроўваюць таксама набор асноўных, базавых эмоцый, выяўленых у псіхалагічных даследаваннях. Напрыклад, псіхолаг К. Изард называе 10 фундаментальных эмоцый: цікавасць, радасць, здзіўленне, гора-пакуты, гнеў, агіда, пагарда, страх, сорам, віна [Изард 1980, с. 84–86]. У адрозненне ад псіхалогіі, у моўнай сістэме шляхам аналізу слоўнікавых дэфініцый тэрмінаў эмоцый было выяўлена значна больш “базавых” назваў эмоцый, якія часцей за ўсё выкарыстоўваюцца пры тлумачэнні лексікі эмоцый. Напрыклад, у дачыненні да рускай мовы з дапамогай 37 зыходных эматывных сэнсаў (тэрмін Л.Р. Бабенка) тлумачыцца прыкладна 6 000 лексем, што называюць эмоцыі [Бабенка 1989, с. 26–27]. На жаль, на матэрыяле лексікі беларускай мовы такія даследаванні не праводзіліся.

Акрамя лексікі, якая называе эмоцыі, у першую групу ўключаюцца словы, што ўжываюцца для называння ці апісання эмацыянальных кінэм (мімічных і жэставых), так званая *жэставая лексіка*, напр.: *Толя, стаіўшы дыханне, палажыў сваю руку на руку нявесты, прыкметна чырванеючы*. (І. Шамякін “Губернатар”); *Дзяўчына з іранічнай усмешкай зірнула на маці*

і пайшла на сцезцы да раўчака, што працякаў метраў за сорак ад дачы. (І. Шамякін “Сэрца на далоні”); *Вочы малой расшырыліся ад жаху.* (А. Карпюк “Карані”).

Псіхологі адзначаюць, што эмацыянальныя перажыванні чалавека не паддаюцца злічэнню, большасць з іх падобныя імгненню, і толькі тыя, што адрозніваюцца “працягласцю і перажываюцца часцей за іншыя, атрымліваюць адлюстраванне ў мове і абазначаюцца славеснымі тэрмінамі. Такім чынам, у мове замацаваліся словы, якія абазначаюць больш прыватныя і ўстойлівыя пачуцці; але яны зусім не вычэрпваюць усёй эмацыянальнай палітры чалавека” [Лук 1982, с. 27]. Псіхічная рэальнасць больш разнастайная ў параўнанні з тымі слоўнымі формамі, якімі яна перадаецца, мова як бы “не паспявае” за ёй, а значыць недастаткова поўна яе адлюстроўвае. Менавіта таму для абазначэння эмоцый, якія не атрымалі аднаслоўнага наймення ў лексічнай сістэме мовы, выкарыстоўваюцца разгорнутыя спалучэнні слоў, напр.: *істэрычны рогат, на краю гібелі, пад страхам смерці, панічны страх, слёзы радасці, справядлівы гнеў, гамерычны смех і шчыры смех* і інш. Гэта група ўключае эмацыянальныя метафары, якія таксама служаць сродкамі называння эмацыянальных з’яў, напр.: *гарчае каханне, горкае расчараванне, зашчаміла сэрца, лятаць ад радасці, кінець ад злосці, пахаладзець, салодкі смутак, сохнуць, узарвацца* і інш.

Такім чынам, словы, якія называюць і апісваюць эмоцыі, пачуцці, перажыванні, эмацыянальны стан, эмацыянальныя адносіны, эмацыянальныя ўласцівасці асобы, эмацыянальную міміку і жэсты, выконваюць намінацыйную функцыю, ужываюцца ў эмацыянальна нейтральных кантэкстах, у якіх канстатуецца, паведамляецца пра псіхічны стан чалавека, таму яны эматыўна немаркіраваныя, бо ім не стае функцыянальнай магчымасці быць сродкамі выражэння пачуццяў.

Лексіка, якая выражае эмоцыі (эматыўная лексіка). У лексічнай сістэме беларускай мовы вылучаюцца адзінкі, асноўная функцыя якіх не называць, а **выражаць** эмоцыі. Гэта *эматыўная лексіка*, а яе адзінкі – *эматывы* – у маўленні выконваюць *эматыўную функцыю* – непасрэдна выражаюць эмоцыі і пачуцці. У гэту групу ўключаюцца словы, якія адрозніваюцца паводле тыпу эматыўнай семантыкі: афектывы, канатацыйныя і словы з эматыўным патэнцыялам. Першыя два тыпы адносяцца да сістэмна-моўных, узуальных лексічных адзінак, трэці – да маўленчых, сітуацыйных. Кожны эматыў змяшчае ў семантычнай структуры *эматыўны кампанент*, які мае статус значэння ці сузначэння (канатацыі). У лексемах з такім семантычным кампанентам “чалавечыя перажыванні адлюстроўваюцца дастаткова поўна, комплексна, глыбей, чым у лексемах, якія называюць пачуцці і эмоцыі” [Борисова 2005, с. 124].

Афектывы – гэта такія зматывы, якім уласціва *эматыўнае значэнне* – “аблігаторны семантычны змест, які цалкам супадае з лексічным значэннем слова і служыць толькі для выражэння эмацыянальнага стану / адносінаў (без называння ў слове) да рэчаіснасці” [Шаховский 1987, с. 26]. Да афектываў адносяцца выклічнікі і інвектыўная лексіка.

Выклічнікі з’яўляюцца адзінымі спецыяльна прызначанымі для выражэння эмоцый адзінкамі, якія ўтвараюць невялікую колькасць складам груп слоў. Яны не выконваюць намінатыўнай функцыі, а выступаюць толькі знакамі для выражэння эмоцый. З пазіцыі семіётыкі – гэта індэксальныя знакі-сімптомы, якія нясуць важную інфармацыю пра эмацыянальны стан суб’екта. У слоўніках фіксуецца цэлы спектр значэнняў таго ці іншага выклічніка, але дакладны сэнс гэтых знакаў вынікае толькі з кантэксту ці сітуацыі, калі “падключаецца” яшчэ інтанацыя, міміка і жэсты. Эматыўныя выклічнікі (або эмацыянальныя паводле традыцыйнай класіфікацыі) *ой, ох, ай, ух, цьфу, ого, оё-ёй, ая-яй, эх, вау, брава, божа, слава богу, божа мой, барані божа, я табе, матухны, вось табе і на, на табе* і інш. выражаюць як станоўчыя, так і негатыўныя эмоцыі. У сістэме мовы яны займаюць асобнае месца: не адносяцца ні да паўназначных, ні да службовых часцін мовы, знаходзяцца па-за межамі граматыкі, але складаюць своеасаблівы аўтаномны клас слоў у марфалогіі; у сінтаксісе разглядаюцца або як ізаляваныя кампаненты ў структуры сказа, або як функцыянальна блізкія да нерасчлянёнага сказа.

У сучасным мовазнаўстве актыўна даследуецца праблема семантычнага апісання выклічнікаў з мэтай удакладнення слоўнікавых дэфініцый гэтых моўных адзінак і нават для стварэння асобнага слоўніка [Борисова 2005, с. 124]. Цяжкасці іх тлумачэння абумоўлены асаблівасцямі эматыўнай семантыкі выклічнікаў, якая, у адрозненне ад дэнататыўнага ці сігніфікатыўнага кампанента зместу паўназначных слоў, не суадносіцца ні з прадметам, ні з паняццем. У такой сітуацыі больш адэкватнае ўяўленне пра значэнне гэтых слоў можа даць кантакт з прадметамі, вынікам якога будзе эмацыянальная рэакцыя, вербалізаваная праз выклічнік, напрыклад, “у якасці «лексікаграфічнага авангардызму» для апісання выклічніка *ой* прапанаваць укалоцца іголкай ці хаця б уявіць такую сітуацыю” [Борисова 2005, с. 120].

У слоўнікавым артыкуле традыцыйным складнікам азначэння выклічніка з’яўляецца ўказанне на яго функцыю – называнне тых эмоцый (далёка не ўсіх), якія могуць ім выражацца ў маўленні, г.зн. тлумачэнне даецца выключна з выкарыстаннем лексікі называння эмоцый у якасці метамовы, напр.: *ай* – ‘выказвае розныя пачуцці: боль, спалох, здзіўленне,

папрок, радасць, жаль і пад.’ [ТСБЛМ, с. 51]; *ох* – ‘выражае пачуццё болю, аблягчэння, здзіўлення’ [ТСБЛМ, с. 398]. Некаторыя даследчыкі лічаць неабходным пашырыць такія азначэнні, прапануючы наступныя раздзелы слоўнікавага артыкула: лексема-выклічнік; агульнае значэнне, з якім звязаны ўсе прыватныя значэнні выклічніка; функцыі, якія можа выконваць выклічнік (гэта назвы эмоцый, якія пазначаюцца ў тлумачэнні выклічніка); прыватныя значэнні (тлумачэнні функцый) і звязаныя з імі ўстойлівыя спалучэнні з даленым выклічнікам [Борисова 2005, с. 125–128].

Нягледзячы на многія нявырашаныя пытанні па праблеме выклічнікаў, бяспрэчным з’яўляецца той факт, што гэтыя адзінкі адносяцца да спецыфічных моўных знакаў і займаюць цэнтральнае месца ў сістэме моўных сродкаў выражэння эмоцый.

Эматыўнасць (эматыўнае значэнне) у “чыстым” выглядзе прысутнічае ў інвектыўнай лексіцы (лац. *invectiva <oratio>* – лаянкавае <выказванне>). Да інвектываў, якія выконваюць эматыўную функцыю, намі адносяцца: нецэнзурная (ненарматыўная) лексіка (за выключэннем слоў-паразітаў); лаянкавыя, зневажальныя звароткі. Вылучаюцца наступныя лексіка-эматыўныя групы такой лексікі:

- 1) найменне асоб з падкрэсленымі адмоўнымі характарыстыкамі, напр.: *гнида, дармаед, ідыёт, ірад, курва, поскудзь, сволач, урод* і інш.;
- 2) найменне “непрыстойных” частак цела;
- 3) найменне працэсу палавога акту;
- 4) найменне фізіялагічных функцый;
- 5) найменне фізіялагічных адпраўленняў [Мокиенко, Никитина 2003, с. 31].

Адной з істотных асаблівасцей інвектыўнай лексікі лінгвістамі называецца “адарванасць яе, поўная або частковая, ад якасцей названай асобы, прадмета” [Вештарт 1994, с. 389], яна ўжываецца толькі з мэтай прынізіць, зняважаць таго, каму адрасаваная, і адлюстроўвае эмацыянальны стан моўцы (яго злосць, раздражнёнасць), напр.: *Здымай штаны, падла, я цябе вучыць буду!* (А. Дударэў “Вечар”); *Ты, фраер! Шакал ванючы! ... курва!!!* (А. Дударэў “Злом”); *Дрэн! Сволач! Падонак! Слізняк! Я цябе сама, сваёй рукой заб’ю, поскудзь!* (А. Дударэў “Злом”). У маўленні такая лексіка функцыянальна набліжана да выклічнікаў, у прагматычным плане яна з’яўляецца эфектыўным сродкам “выплеску” негатыўных эмоцый і спосабам эмацыянальнай разгрузкі, “які дазваляе зняць напружанасць, знізіць яе да бяспечнага для псіхічнага здароўя ўзроўню” [Жэльвіс 2001, с. 45], бо, паводле эксперыментальных псіхалагічных дадзеных, немагчымасць выразіць накопленыя эмоцыі прыводзіць да парушэння яснасці

мыслення, а часам і да поіхасаматычных расстройстваў [Изард 1980, с. 296]. Інвектыўная лексіка часткова знайшла сваё адлюстраванне ў слоўніках, дзе яна пазначаецца паметамі кшталту *груб.*, *зневаж.*, *зніж.*, *лаянк.*, *неадабр.*, *пагард.*

Інвектывы з'яўляюцца асобым лексічным класам слоў, інтэрпрэтацыя якіх немагчыма без культурна-гістарычнага кантэксту, таму яны характарызуюцца нацыянальна-спецыфічнымі рысамі, г.зн. кожная нацыя мае свой арсенал падобных сродкаў. Але ў мове такія адзінкі (асабліва маты) маюць статус забароненай, табуіраванай лексікі, таму не ўключаюцца ў слоўнікі, хоць з'яўляюцца шырокаўжывальнымі і агульнаразумелымі ў канкрэтным соцыуме. Выключэнне інвектыўнай лексікі з каліфікаваных слоўнікавых выданняў “дазваляе мове выглядаць больш ветлівай, але адначасова і скалечанай, пазбаўленай адной з істотных функцый – выражэння негатыўных эмоцый у самым крайнім выглядзе” [Жэльвіс 2001, с. 9]. Забарона на выкарыстанне такіх слоў можа быць рознай, што пацвярджаецца ўжываннем інвектываў у творах мастацкай літаратуры пры перадачы гутарковага маўлення, дзе амаль адсутнічае нецэнзурная лексіка, але выкарыстоўваюцца інвектывы нахшталт прыведзеных вышэй. Прынята лічыць, што нецэнзурная лаянка з'яўляецца непрыстойнай, ненарматыўнай і ўжываецца нявяхаванымі людзьмі, аднак кожны з нас трапляе часам у такія сітуацыі, калі “слоў не хапае”, “зла не хапае” і самым эфектыўным сродкам “выпускання пары” з'яўляецца менавіта выкарыстанне такой лексікі.

Канататывы – гэта такія зматыўныя лексемы, у якіх зматыўны кампанент з'яўляецца семай, часткай агульнай семантыкі, якая спадарожнічае логіка-прадметнаму зместу (ядру) семемы, таму іх лексічнае значэнне мае яўную двухкампанентную структуру: названне прадмета + эмацыянальнае стаўленне да яго.

У адрозненне ад іншых зматываў, канататывы могуць мець граматычныя паказчыкі зматыўнасці, якія традыцыйна называюцца афіксами суб'ектыўнай адзінкі: яны ўскладняюць дэнататыўнае значэнне слова, надаючы яму адценне ласкальнасці, памяншальнасці, паўнаты / непаўнаты праяўлення якасці, паніжанай / павышанай ступені якасці. Дакладнае сузначэнне лексемы размяжоўваецца пры ўжыванні ў маўленні, таму толькі зварот да кансітуацыі дае магчымасць адназначна вызначыць, ці адносіцца слова да класа зматыўнай лексікі. Гэта мае дачыненне перадусім да тых слоў, у семантыцы якіх прысутнічае сема ‘памер’ ці сема ‘якасць’, кшталту *агеньчык*, *галованька*, *дзіцятка*, *домік*, *зайчык*, *красачка*, *носік*, *слёзка*, *бялявенькі*, *маленечкі*, *нізенькі*, *просценькі*, *яснюсенькі*, *блізютка*, *цяжанька*, *недалёчка* і пад. Яны ўжываюцца як для абазначэння аб'ектаў маленькага памеру ці рознай ступені якасці

(приметы або дзеяння), так і для выражэння эмацыянальных адносінаў да іх. Для лексем, якія не маюць такіх сем, характэрна толькі эматыўная канатацыя; часцей за ўсё гэта назойнікі кшталту *бабулечка, братухна, дзетухна, дзядулечка, мамачка, матулечка, сынуля, татачка, цётухна, зямліца, сэрцайка* (параўн.: *дзядулька* – і ‘маленькі дзед’, і ‘ласкавае стаўленне’). У тлумачальных слоўніках такія лексічныя адзінкі маюць спецыяльныя паметы: *ласк., памянш., памянш.-ласк.* Характэрнай асаблівасцю такіх эматываў з’яўляецца тое, што эматыўная сема ў іх семантыцы прадстаўлена ў выглядзе адзінства семантычнай прыметы ‘эмоцыя’ (‘пачуццё’) і семнага канкрэтызатара ‘ласка’. У адрозненне ад семем, што называюць эмоцыі чалавека, у якіх сема ‘эмоцыя’ (‘пачуццё’) і семны канкрэтызатар з’яўляюцца сігніфікатыўнымі кампанентамі семантыкі, у эматыўных адзінак гэты семантычны комплекс адносіцца да канатацыі, накладаецца на дэнагат / сігніфікат, якія з’яўляюцца эматыўна нейтральнымі, але канататыўная сема надае ім эматыўную афарбоўку і абумоўлівае іх эматыўныя функцыі ў маўленні.

Канататыўныя эматывы могуць не мець граматычных паказчыкаў эматыўнасці, але мець сему ‘эмоцыя’ ў семантыцы, што адлюстравана ў тлумачальных слоўніках.: сему ‘пагарда’ маюць словы *боўдзіла, вахлак, галабранец, даўбня, жмінда, фіфа, задрыпаны, саплівы*; сему ‘захапленне’ – *дзівосны, любата*; сему ‘знявага’ – *адроддзе, брында, смаркач, транты, цытра, нейкі*; семы ‘іронія’, ‘злараднасць’ – *ваяка, дабрадзеі, талмуд, эскулап*; сему ‘агіда’ – *брыдота, гадаўё, лахманы, мярзотны*; сему ‘раздражненне’, ‘неадабрэнне’, ‘абурэнне’ – дзеясловы *астачарцець, плявузгаць, намазацца* (‘зрабіць макіяж’) і інш. Такага кшталту словы могуць утвараць у мове сінанімічныя рады з нейтральнымі паводле эматыўнасці лексічнымі адзінкамі, напр.: *прыгожы* – *дзівосны, чароўны*; *вочы* – *буркалы, зіркачы*; *адзенне* – *лахманы, транты, гаварыць* – *гаўкаць, вярзці*; ужыванне нейтральнага ці эматыўна афарбаванага слова залежыць ад інтэнцыі моўцы: назваць аб’ект, прымету, дзеянне ці выказаць эмацыянальнае стаўленне да іх.

Акрамя эматыўнай семы ў семантыцы такіх слоў прысутнічае сема ‘ацэнка’, станоўчая ці негатыўная (таму ўсе словы такога кшталту з’яўляюцца эматыўна-ацэначнымі) і сема ‘інтэнсіўнасць’ (у дзеясловаў: *плесціся* – ‘марудна ісці’; у прыметнікаў: *дзівосны* – ‘вельмі прыгожы’). Некаторыя назойнікі гэтай групы, якія выконваюць і намінатыўную, і эматыўную функцыі ў кантэксце, варта адрозніваць ад інвектываў, якія страцілі сувязь з рэфэрэнтам, выконваюць толькі эматыўную функцыю – выражаюць негатыўныя эмоцыі, напр.: *Ты сапраўдны дурань* (канататыў) – *Дурань!* (афектыў); *Стаіць як даўбешка* «канататыў») – *Даўбешка!* (афектыў).

Да канататываў адносяцца таксама семантычныя дэрываты – назвы жывёл, птушак, рыб, а таксама назвы раслін, нябесных свяцілаў, міфічных істот, прадметаў хатняга ўжытку і пад. у дачыненні да чалавека, напр.: *асёл, змяя, казёл, карова, мядзведзь, сабака, свіння, арол, курыца, пава, певень, кілька; зорка; дуб, краска, ружа, фрукт; бочка, калода, чапля* і інш. Пры гэтым адбываецца перанос наймення не ў поўным аб’ёме ўсіх семантычных прымет, якія падаюцца ў слоўніку, а толькі тых, якія звязаны з пэўнымі характарыстыкамі жывёл, птушак, раслін і г.д.. Напр.: *Можаш сказаць пра мяне, што я падонак, чарвяк, смецце людское... Што заўгодна!* (А. Дудараў “Злом”); *А што ты знаеш? Як залазіць у чужыя ложка? Гад ты!* (І. Шамякін “Абмен”). Такія словы ўжываюцца не толькі для выражэння эмоцый, але і для ацэнкі (у большасці выпадкаў, як адзначаюць даследчыкі, негатыўнай), значыць, у структуры слова прысутнічае сема ‘ацэнка’, а таксама сема ‘вобразнасць’, бо пры такой намінацыі ўзнікаюць вобразы аб’ектаў, з якімі параўноўваецца чалавек.

Прыведзеная класіфікацыя зматываў не з’яўляецца строгай і адназначнай, вылучэнне тых ці іншых тыпаў можна праводзіць паводле іншых крытэрыяў, напрыклад, паводле выражэння становачых, негатыўных ці амбівалентных эмоцый, паводле выражэння канкрэтнай эмоцыі кшталту група радасці, гневу, пагарды і г. д., паводле колькасці зматыўных сем у структуры семемы (аднасемныя і шматсемныя) і інш. [Шаховский 1980, с. 106–109]. Статус зматыўнай лексічнай адзінкі, а таксама яе дыферэнцыяцыя кантэкстуальна / сітуацыйна абумоўленыя. Напр.: *Бахілы – гэта самаробныя глыбокія гумавыя галёшы на валёнкі* (незматыўнае слова) і *Каго ты слухаеш, бахіла старая?!* (А. Дудараў “Вечар”) (зматыў); *Мульцік. <...> А вы адбілі ахвоту ў людзей радасна працаваць на зямлі... Гастрыт. Хто гэта “вы”? Мульцік. Ты і такія асталоны, як ты... (А. Дудараў “Вечар”) – Астало! Пень! Гастрыт! Бульдозер пракляты!* (А. Дудараў “Вечар”) (афектыў). Часам лексіка, якая называе эмоцыі, можа ўжывацца ў якасці сродку іх выражэння, напр.: *Я пайду, радасць мая.* (І. Шамякін “Губернатар”). Ролю індикатара ў такіх выпадках выконвае кансітуацыя.

Словы з зматыўным патэнцыялам – гэта такія лексічныя адзінкі, зматыўнае значэнне якіх праяўляецца толькі ў кантэксце і актуальнае толькі ў яго межах. На падставе гэтага такую лексіку варта адносіць да маўленчых сродкаў выражэння эмоцый чалавека, таму што яна ніякім чынам не адлюстравана ў мове. Напр., словы *цымбалы* як назва музычнага інструмента (народны музычны інструмент у выглядзе трапецападобнай скрынкі з металічнымі струнамі, па якіх удараюць драўлянымі малаточкамі) [ТСБЛМ, с. 734], ужывае ў пэўнай камунікатыўнай сітуацыі ў дачыненні да чалавека,

становіцца вербальным сродкам выражэння эмацыянальнага стаўлення аднаго чалавека да другога, напр.: *Жлукта. Я тады і сам нічога не ведаў, куды еду. А браць у няпэўную дарогу такія цымбалы, як твая мама... Клава (абурана). Табе цымбалы, а мне яна мама! І не смей так гаварыць.* (К. Крапіва “Мілы чалавек”). У дадзеным выпадку праяўленне эматыўнай семы (‘знявага’, ‘сарказм’) абумоўлена сітуацыяй зносінаў і аўтарскі маўленчы эматыў ствараецца па аналогіі з семантычнымі дэрыватамі кіталту *асёл, дуб, пень*, эматыўнае значэнне якіх адлюстравана ў слоўніках.

Высновы. Такім чынам, у беларускай мове на лексічным узроўні эмоцыі абазначаюцца дваяка: называюцца (і апісваюцца) або выражаюцца словамі. Функцыянальна-семантычная розніца паміж лексікай эмоцыі і эматыўнай лексікай наглядна дэманструецца іх ужываннем у выказваннях, параўн.: *Я вельмі абураны тваёй грубасцю. – Ты проста хам! – Хамло паршывае!* У першым выказванні канстатуецца эмацыянальнае стаўленне да аб’екта, у другім яно выражаецца эматыўным канататывам, а ў трэцім выражаецца ўсёй канструкцыяй, якая складаецца з афектыва. Называнне эмоцыі ў выказванні адразу зніжае яго камунікатыўна-эмацыянальны эфект, што з’яўляецца істотным аргументам супраць аднясення лексікі называння эмоцыі да эматыўнай лексікі, тым самым пацвярджаючы мэтазгоднасць размежавання гэтых двух лексічных груп.

Літаратура

- Бабенко Л.Г.* Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. – Свердловск, 1989.
- Борисова Е.Г.* О метаязыке для описания эмотивного компонента значения // Эмоции в языке и речи: Сб. науч. статей / Под. ред. И.А. Шаронова; Российский гос. гуманит. ун-т. – М., 2005. – С. 119–127.
- Вештарт Г.Ф.* Стылістычныя сродкі мовы: Экспрэсіўная лексіка // Лексікалогія сучаснай беларускай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова; НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мн., 1994. – С. 372–391.
- Жельвис В.И.* Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М., 2001.
- Изард К.* Эмоции человека. – М., 1980.
- Лук А.Н.* Эмоции и личность. – М., 1982.
- Лукьянова Н.А.* Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики). – Новосибирск, 1986.
- Мокиенко В.М., Никитина Т.Г.* Словарь русской брани (матизмы, обсценизмы, эвфемизмы). – СПб., 2003.
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы [ТСБЛМ] / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мн., 2002.
- Шаховский В.И.* Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж, 1987.